

PROSTORNI ASPEKTI EMIGRACIJE IZ SRBIJE. TRI "VRUĆE" EMIGRACIONE ZONE

Goran PENEV, Jelena PREDOJEVIĆ-DESPIĆ**

U Srbiji su veoma izražene teritorijalne razlike u pogledu udela lica na radu ili boravku u inostranstvu. One su ustanovljene već popisnim rezultatima iz 1971. godine, a potvrđivane su svakim narednim popisom. Razlike su izraženije na nižem teritorijalnom nivou, i vremenom su se povećavale.

Prema broju lica u inostranstvu, kao i prema njihovom udelu u ukupnom stanovništvu (u zemlji i inostranstvu) autori su odredili tri "vruće" zone izrazite emigracije. Zona 1 (14 opština u centralnoistočnom delu Srbije) je tradicionalno emigraciono područje s barem dvostruko većim učešćem stanovništva u inostranstvu od proseka za Srbiju. Zona 2 (opštine Bujanovac i Preševo na jugu Srbije) je područje gde je udeo stanovništva u inostranstvu još 1981. i 1991. bio primetno viši od republičkog proseka. Zona 3 (pet sandžaćkih opština) se tek tokom 1990-ih priključila izrazito emigracionim područjima.

U radu su analizirane i strukture emigranata po dužini boravka u inostranstvu, prema zemlji prijema i prema etničkom sastavu. Za sve tri zone je karakteristično da se zemlje destinacije bitno ne razlikuju s obzirom na dužinu boravka u inostranstvu što ukazuje da novi migranti uglavnom odlaze tamo gde su već formirane migrantske mreže. Međutim, razlike po zonama u strukturi emigranata po nacionalnosti su bitno naglašene. U zonama 2 i 3, pripadnici lokalne većinske etničke zajednice bili su znatno više uključeni u spoljne migracije od "lokalnih" Srba, što upućuje na važnost političkog aspekta tog pitanja, ali ne samo prilikom donošenja individualnih odluka da se ode iz Srbije, već i prilikom odlučivanja imigracionih vlasti zemalja prijema.

Ključne reči: međunarodne migracije, zemlja porekla, prostorna analiza, Srbija

Uvod

Poslednjih nekoliko decenija došlo je do promena u prirodi međunarodnih migracionih kretanja i prostorne mobilnosti stanovništva na svetskom nivou. Na to su uticale značajne promene koje su se desile na političkoj sceni Evrope i sveta, kao i efekti globalizacije, tokova međunarodnog kapitala, tehnološkog napretka, unapređenje saobraćajne infrastrukture, razvoja telekomunikacija i transportnih sredstava, informatičke revolucije itd. (Casteles, Miller, 2008; King, 2002).

* Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd.

Istovremeno sa značajnim porastom broja migranata, došlo je do bitnih promena i u tokovima migracionih kretanja, ali i u migracionim obrascima. Iako se glavni regionalni migracioni tokovi mogu načelno podeliti na tri podjednako važna pravca (sever-sever, jug-sever, i jug-jug), za gotovo sva migraciona kretanja je svojstveno da se odvijaju u smeru koji vodi od siromašnijih ka bogatijim društvima odnosno iz ekonomski manje razvijenih ka više razvijenim zemljama (Lowell, 2007; Salt, 2005).

Pored trajnog naseljavanja u zemlji destinacije, što je u većini zemalja tokom skoro celog 20. veka predstavljalo najrasprostranjeniji imigracioni obrazac, sve zastupljeniji su i modeli privremenih i cirkularnih migracija. U ekspanziji su i raznoliki vidovi transnacionalnih migracija u kojima je uključen sve veći broj migranata opredeljenih da paralelno žive u dve ili više država (Vertovec, 2007; Faist, 2000). Takođe, porast i usložnjavanje prikriivenih, nelegalnih oblika migracija predstavljaju teško rešiv problem za sve veći broj ekonomski razvijenih zemalja. Razvitak i jačanje neformalnih migrantskih mreža, kao vidova komunikacije i organizacije (migranata, potencijalnih migranata i domicilnog stanovništva), koje premošćavaju granice nacionalnih država u vrlo su bliskoj vezi s navedenim promenama (Predojević-Despić, 2009; Meyer, 2001; Portes, 1996). Takve socijalne mreže sve češće su tretirane kao dodatni pokretački pogon migracija, a pored ekonomskih, političkih i demografskih faktora (dispariteti u starosnoj i polnoj strukturi, stopama rađanja i dr.) svrstavane su u glavne razloge promena u savremenom migracionom kontekstu (Erlick, 2009).

Početak trećeg milenijuma vidno je poraslo interesovanje javnosti za problematiku međunarodnih migracija. Ono nije bilo uslovljeno samo njihovim značajnim intenziviranjem, jer je ono prisutno još od 1980-ih, već i sve snažnijim imigracionim pritiskom kojem su izložene ekonomski najrazvijenije zemlje sveta. To je i jedan od glavnih razloga što se migracije, u ogromnoj većini istraživanja, sagledavaju iz perspektive zemalja prijema.

Ipak, izučavanje međunarodnih migracionih kretanja, iako traje duže od sto godina, nije dalo zadovoljavajuće rezultate i jasne stavove o osnovnim pitanjima (Massey et al., 1998; Brettel, Hollifield, 2007). Koji činioci predstavljaju težište prilikom donošenja odluke o migriranju? Kako se migracioni tokovi razvijaju i mogu li se predviđati? Kako da države upravljaju migracijama, odgovore na potrebe za stranom radnom snagom i stvore uslove za njenu integraciju u novoj sredini? Na koji način usaglasiti razvojne politike zemalja s globalnim migracionim trendovima i iskoristiti njihov potencijal? To su samo neka od najvažnijih pitanja na koje još uvek nisu dati adekvatni odgovori (Portes, 1997; De Haas, 2005; Kuznetsov, 2006; Skeldon, 2008).

Brojni teorijski pristupi omogućavaju bolje razumevanje faktora koji utiču na povećavanje, održavanje ili smanjivanje potencijala međunarodnih migracionih kretanja, ali još uvek ne daju pouzdan odgovor na pitanje u kojoj meri taj potencijal zaista može biti ostvaren (Teitlbaum, 2008). Stoga, iznenađuje što je u dosadašnjim teorijskim razmatranjima uglavnom zapostavljena uloga države u oblikovanju međunarodnih migracija (Zoldberg, 2000), jer upravo je država ta koja direktno ili indirektno, kroz podsticanje ili ograničavanje imigracionih tokova, učestvuje u selekciji migranata na osnovu njihovih kvalifikacija, sposobnosti i drugih, kako socioekonomskih tako i demografskih karakteristika, postavlja okvire za njihovu integraciju itd. odnosno, može bitno da utiče na obim razlika između potencijalnog i ostvarenog u oblasti migracija (Teitlbaum, 2008).

Kao što međunarodne migracije u najvećoj meri imaju dvojni karakter, istovremeno su i imigracije (doseljavanja) i emigracije (odseljavanja), tako i istraživanja spoljnih migracija imaju više aspekata. To su najpre ona kojima se migracije posmatraju ili iz ugla zemalja poreka ili iz ugla zemalja prijema, dok su kompleksna istraživanja, koja uključuju oba aspekta mnogo ređa. S tim u uskoj vezi su i istraživanja posvećena teritorijalnom aspektu proučavanja međunarodnih migracija. Ona spadaju u grupu malobrojnijih (Skeldon, 2008), a kada se posmatraju iz perspektive zemalja porekla, može se reći da su zanemarljiva. Upravo nedostatak pouzdanih informacija koje sadrže podatke i o migracionom toku između zemalja porekla i prijema, kao i regionalnom poreklu, demografskim i socioekonomskim strukturama migranata, onemogućavaju ne samo pouzdanije razmatranje teorijskih pristupa u otkrivanju determinističke osnove migriranja, već i podrobniju analizu kompleksnog odnosa društvenog razvitka i migracija, naročito u sferi pronalaženja političkog odgovora na mogućnost iskorišćenja migracija (deviznih doznaka, transnacionalnih migrantskih mreža, socijalnog i humanog kapitala) za unapređenje socioekonomskog razvitka kako u zemljama prijema, tako i u zemljama porekla.

Za Srbiju, kao zemlju s dugom tradicijom iseljavanja, specifičnim ekonomskim, ali i političkim emigracionim kontekstom, značajnim brojem njenih građana u inostranstvu, kao i veoma heterogenom prostornom slikom i diferenciranom strukturom međunarodnih migranata, ne može se reći da ima dobru statističku bazu praćenja, kao ni brojna istraživanja o spoljnim, pre svega, ekonomskim migracijama. Takođe, iako su još od 1971. godine u svim redovnim popisima stanovništva Srbije u manjoj ili većoj meri obuhvaćena i lica na radu ili boravku u inostranstvu, dobijeni rezultati su zbog relativno velikog neobuhvata predstavljali nedovoljno pouzdan izvor statističkih informacija o tom populacionom kontingentu. S druge strane, još nepouzdaniji, slabije dostupni i manje sadržajni su podaci koje prikupljaju

statistike zemalja prijema, naročito o njihovom regionalnom poreklu i sociodemografskim obeležjima.

Cilj rada je da se na osnovu raspoloživih popisnih podataka sagleda kretanje broja građana Srbije na radu ili boravku u inostranstvu,¹ a da se primenom prostorne analize teritorijalno lociraju "vruće" emigracione zone, odrede neke važnije strukturne karakteristike tog emigracionog kontingenta po zonama i ukaže na glavne zemlje prijema. Takav pristup nema samo čisto istraživački, već ima i širi društveni značaj, posebno zato što većina stanovništva u inostranstvu obuhvaćena popisom održava veze sa Srbijom, često posećuje rodni kraj i predstavlja značajan resurs u socioekonomskom razvitku zemlje.

Izvori podataka o građanima Srbije u inostranstvu i problem obuhvata

Statistički podaci o migracijama stanovništva su, i pored sve većeg značaja te komponente populacione dinamike, uglavnom manje sadržajni, sa znatno manjim obuhvatom, manje pouzdani i manje dostupni korisnicima nego što je to slučaj s podacima koji se odnose na prirodno kretanje stanovništva. Ta konstatacija se posebno odnosi na podatke koji se tiču spoljnih migracija.

Osnovni statistički podaci o spoljnim migracijama, u konkretnom slučaju o spoljnim migracijama stanovništva Srbije, mogu se dobiti iz domaćih i stranih izvora. Domaći statistički izvori su popisi stanovništva (Republički zavod za statistiku – RZS), evidencija promene prebivališta tj. prijava-odjava prebivališta (MUP), kao i registracija prisilnih migranata tj. izbeglica i tražilaca azila (Komesarijat za izbeglice). Od stranih statističkih izvora o spoljnim migracijama najviše se koriste podaci koje prikupljaju tzv. zemlje prijema (popisi i registri stanovništva, podaci imigracionih službi, organi zaduženi za prihvrat izbeglica itd.). Od značaja su, posebno u vanrednim okolnostima, i podaci međunarodnih organizacija, kao što su UNHCR i IOM. Podaci iz stranih izvora su teže dostupni, po sadržaju manje obuhvatni i pre svega prilagođeni potrebama stranih korisnika. Ujedno, podaci o migrantima dobijeni iz domaćih i stranih izvora uglavnom nisu u potpunosti

¹ U radu su korišćeni isključivo zvanični statistički podaci dobijeni redovnim popisima stanovništva koji su u Srbiji obavljani između 1971. i 2011. godine. Za 1971, 1981. i 1991. uglavnom su korišćeni podaci konačnih rezultata popisa objavljeni u tzv. publikacionim tabelama, dok su za 2002. godinu korišćeni podaci dobijeni na osnovu posebne dodatne obrade konačnih rezultata popisa. Za 2011. godinu korišćeni su prvi rezultati popisa o broju lica u inostranstvu (konačni rezultati nisu bili dostupni do predaje rukopisa redakciji časopisa *Stanovništvo*). Autori zahvaljuju Republičkom zavodu za statistiku na podacima koji su predstavljali neophodnu statističku osnovu za pisanje ovog članka.

uporedivi zbog metodoloških razloga, pre svega usled razlika u definicijama "stranaca" koje se koriste u pojedinim zemljama. Poslednjih decenija dodatni problem predstavljaju česte promene naziva države i njene teritorije, pre svega zbog toga što su podaci iz stranih izvora prikazani agregatno, a ne i po "entitetima".

Što se tiče ovog rada, on se isključivo odnosi na lica na radu ili boravku u inostranstvu koja imaju prijavljeno (stalno) prebivalište na teritoriji Srbije (bez Kosova i Metohije), a uz to su i njeni građani odnosno poseduju državljanstvo Republike Srbije. Nacionalna popisna statistika svakako predstavlja najvažniji izvor statističkih podataka o tom populacionom kontingentu. Ta lica su kao poseban skup prvi put obuhvaćena u popisu iz 1971, a zatim i u svim narednim popisima stanovništva (1981, 1991, 2002. i 2011). Što se tiče tekuće evidencije MUP-a o promeni prebivališta, podaci za spoljne migracije su nedostupni za neautorizovane korisnike, ali se oni, zbog činjenice da se odnose na lica koja su odjavila mesto prebivališta u Srbiji irelevantni za potrebe istraživanja o tzv. licima na radu ili boravku u inostranstvu.

Podaci o posmatranom kontingentu građana Srbije u inostranstvu su raspoloživi i iz stranih izvora. Međutim, zbog različitih definicija posmatranog skupa (imigranti, stranci, tražioci azila), neujednačenih vremenskih preseka, problema vezanih za naziv i teritoriju na koje se odnose podaci o migrantima iz Srbije (SFRJ, SRJ, SCG, Srbija s Kosovom ili Srbija bez Kosova), a posebno zbog vrlo suženog broja obeležja, ali i relativno teške dostupnosti, ti podaci uglavnom mogu da posluže kao dopunski i to pre svega u pogledu brojnosti građana Srbije u inostranstvu.

Podaci o licima na radu ili boravku u inostranstvu mogu se dobiti i na osnovu rezultata pojedinih naučnih istraživanja. Ona imaju znatno manju obuhvatnost (odnose se samo na jednu ili više podgrupa ili na manji broj zemalja), sporadična su, a rezultati i baze podataka su teže dostupni javnosti (Grečić, 2010; Predojević-Despić, 2010).

Popisivanje lica na radu ili boravku u inostranstvu je u popisima koji su sprovedeni između 1971. i 2002. godine obavljano preko domaćinstava u zemlji, dok je dodatno popisivanje vršeno preko naših diplomatskih predstavništava (popisnice su bile dostavljane i iseljeničkim udruženjima i crkvama). Iako su kontrole obuhvata popisa, koje su se odnosile i na skup lica u inostranstvu, ukazivale na relativno malu neto grešku neobuhvata,² opšta je ocena da je glavni problem prilikom popisivanja tih lica njihov

² Prema rezultatima kontrole obuhvata Popisa 2002. godine broj neto nepopisanih lica u Srbiji je iznosio 1,6% ili oko 122 hiljade lica (Miloski-Trpinac, 2002).

nepotpuni obuhvat (Kovačević, 1995), posebno u slučajevima kada su svi članovi domaćinstva van zemlje ili kada se radi o licima koja dugo borave u inostranstvu. Ipak, i pored problema vezanih za obuhvat lica na radu ili boravku u inostranstvu, u RZS-u je doneta odluka da se prilikom sprovođenja Popisa 2011. informacije o tim licima prikupljaju samo preko izjava članova domaćinstva u zemlji (nije bilo pomoćnih popisnica).

Kao ilustracija mogućih razmera neobuhvata stanovništva u inostranstvu može da posluži poređenje srpskih popisnih podataka (1. april 2002) o broju lica na radu ili boravku u nekoliko evropskih zemalja prijema (Italija, Mađarska, Nemačka, Holandija, Švajcarska, Švedska) i podataka stranih nacionalnih statističkih službi (1. januar 2002) o broju državljana SR Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) u istim zemljama. Razlike su očigledne (tabela 1), a najdrastičnije se odnose na Nemačku (102,8 hiljada prema 591,4 hiljade) i Švajcarsku (65,7 hiljada prema 212,5 hiljada), i ne mogu se objasniti nepodudaranjem teritorija (podaci Popisa 2002 se odnose na Srbiju bez Kosova, dok se podaci iz stranih izvora odnose na lica u inostranstvu sa cele teritorije tadašnje SR Jugoslavije), ili pak razlika u definisanju posmatranog populacionog kontingenta (srpski izvori ne isključuju lica s dvojnim državljanstvom, dok se takva lica u zemljama prijema ne tretiraju kao stranci).

Tabela 1.

Građani Srbije na radu/boravku u nekim evropskim zemljama prema rezultatima popisa stanovništva Srbije (stanje 1. april 2002) i državljani SR Jugoslavije na radu/boravku u istim zemljama prema podacima nacionalnih statističkih službi (stanje 1. jan. 2002)

Izvor podataka	Zemlja prijema					
	Italija	Mađarska	Nemačka	Holandija	Švajcarska	Švedska
Popis stanovništva Srbije	20428	5343	102799	6280	65751	14049
Statistika zemlje prijema	61146	8389	591492	6645	212505	20741

Izvor: Posebna obrada rezultata popisa stanovništva Srbije iz 2002. godine, a za podatke iz zemalja prijema Council of Europe (2006).

Lica na radu ili boravku u inostranstvu su u popisima iz 1971, 1981. i 1991. godine uključena u ukupno (stalno) stanovništvo Srbije. U popisu iz 2002. godine taj skup je podeljen na dva podskupa: lica koja u inostranstvu borave kraće od godinu dana i lica koja su van zemlje godinu ili više dana (Stanković, 2006). U skladu s međunarodnim preporukama, taj drugi podskup isključen je iz kontingenta stalnog stanovništva Srbije. Isti pristup će biti primenjen i u metodološkim rešenjima Popisa 2011. prilikom određivanja tzv. uobičajenog stanovništva (RZS, 2011).

Kretanje broja građana Srbije na radu ili boravku u inostranstvu, 1971-2011.

Period 1971-1991.

Političke i privredne reforme u socijalističkoj Jugoslaviji sprovedene sredinom 1960-ih, koje su bile praćene liberalizacijom izdavanja putnih isprava za putovanje stanovništva u inostranstvo, ali i ekonomske prilike u razvijenim evropskim zemljama odrazile su se na naglo ubrzanje emigracionih tokova iz Srbije, ali i iz svih ostalih bivših jugoslovenskih republika. Prvi detaljniji posleratni podaci o jugoslovenskim građanima na, kako se tada zvalo, "privremnom" radu ili boravku u inostranstvu, dobijeni su popisom stanovništva iz 1971. godine. Tada ih je iz Srbije (Centralne Srbije i Vojvodine) popisano ukupno 204 hiljade (tabela 2). Kasnije, tokom druge polovine 1970-ih godina, povratak iz inostranstva bio je intenzivniji nego odlazak iz zemlje. Ipak, prema podacima narednog popisa iz 1981. godine broj građana Srbije u inostranstvu bio je za 65 hiljada ili gotovo za trećinu veći nego deceniju ranije.³

Usporavanje ekonomskog rasta, strukturni poremećaji, veliki pritisak na zapošljavanje kako domaće tako i emigrantske radne snage su u najznačajnijim evropskim imigracionim zemljama rezultirali velikim povećanjem nezaposlenosti. Politike zapošljavanja stranih radnika postale su mnogo restriktivnije, a istovremeno su pokrenuti programi finansijskog stimulisanja povratka stranih radnika u zemlje porekla. Takvi trendovi na tržištima radne snage u glavnim zapadnoevropskim zemljama prijema uticali su i na kretanje broja stranih radnika poreklom iz Srbije, i to kako kroz usporeniji odlazak na rad u inostranstvo, tako i kroz ubrzaniji povratak u zemlju. To je uslovalo stagnaciju broja građana Srbije u inostranstvu, kojih je u vreme popisa iz 1991. godine bilo 274 hiljade, što je u odnosu na 1981. godinu predstavljalo povećanje od svega 4800 lica (1,8%).

Period 1991-2002.

Duboka politička kriza (raspad zemlje, ratovi na prostoru bivše Jugoslavije, pogoršani međuetnički odnosi, nestabilne opšte političke prilike u zemlji, strana vojna intervencija...), vrlo nepovoljna ekonomska situacija (pad proizvodnje, ogromna nezaposlenost, hiperinflacija...) i osećaj gubitka perspektive za ogroman deo stanovništva, a posebno za mlade generacije, bili su glavni podsticajni faktori intenziviranja emigracije iz Srbije. U periodu između dva popisa (1991-2002), broj lica u inostranstvu povećan je

³ Problem značajne podregistracije broja lica na radu u inostranstvu bio je prisutan i u vreme popisa iz 1981. godine. Prema našim tadašnjim procenama tim popisom nije obuhvaćeno oko 30% lica koja su 1971. popisana kao lica na radu u inostranstvu (Penev, 1984).

za preko 140 hiljada lica. Tako je popisom iz 2002. godine na radu ili boravku u inostranstvu registrovano 415 hiljada građana Srbije, što je u odnosu na stanje iz 1991. godine bilo povećanje za preko 50%. Međutim, stvarni broj emigrantskog stanovništva bio je znatno veći, i to ne samo zbog uobičajnih razloga (neobuhvat lica koja su dugi niz godina odsutna iz zemlje), već i zbog razloga povezanih s novom političkom situacijom (znatno povećan broj lica koja su imala status izbeglica ili tražilaca azila u drugim zemljama).⁴

I pored spomenutih ograda, može se zaključiti da međupopisni period 1991-2002, posle druge polovine 1960-ih, predstavlja razdoblje s najintenzivnijim emigriranjem stanovništva iz Srbije. Emigracije iz 1990-ih godina bile su najvećim delom ekonomski motivisane, ali je njihova uslovljenost drugim, neekonomskim faktorima i to pre svega političke prirode, bila znatno izraženija nego što je to bio slučaj u prethodnim decenijama (Bolčić, 2002).

Period 2002-2011.

Prema prvim rezultatima popisa iz 2011. godine broj građana Srbije u inostranstvu sveden je na manje od 300 hiljada lica (tabela 2). To znači da je to prvi popis stanovništva kojim je registrovan manji broj lica na radu ili boravku u inostranstvu nego u vreme sprovođenja prethodnog popisa. Smanjenje je veoma veliko (120 hiljada ili 29%) i za sada se samo uopšteno mogu nabrojati glavni uzroci kao što su povećan neobuhvat zbog popisivanja samo preko domaćinstava u zemlji, bojkot stanovništva albanske nacionalne pripadnosti, povećana prosečna dužina boravka, pojava novih udaljenijih destinacija, značajan broj podnosilaca zahteva za dobijanje azila, intenzivniji odlazak visokoobrazovanih lica čiji je obuhvat po pravilu manji. Za sada je teško preciznije kvantifikovanje značaja nabrojanih uzroka, posebno što još uvek nisu raspoloživi konačni rezultati popisa.

Ono što je sigurno, to je da su u međupopisnom periodu 2002-2011. spoljne migracije stanovništva Srbije bile manje intenzivne nego tokom poslednje decenije 20. veka i da im je u najvećoj meri promenjen karakter. Međutim, one su i dalje u veoma uskoj uzročno-poslediničnoj vezi s migracijama iz 1990-ih godina, posebno u pogledu povratničkih tokova, i to kako iz Srbije (repatrijacija izbeglica u Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu) tako i ka Srbiji (readmisija). Što se tiče "mirnodopskih" emigracija, one su nastavljene i to, verovatno, s povećanim učešćem mladog i školovanog stanovništva, a iseljavanja su u najvećoj meri motivisana ekonomskim razlozima.

⁴ Prema nekim procenama, popisom iz 2002. godine obuhvaćeno je oko 55% građana Srbije koji su napustili zemlju između 1991. i 2002. godine (Milosavljević, Penev, 2008).

Teritorijalni aspekt: razlike po područjima

Prostorna distribucija emigranata u Srbiji

Jedna od glavnih osobenosti demografskog razvitka Srbije druge polovine 20. veka je njegova teritorijalna heterogenost. Međutim, poslednjih decenija u mnogim njegovim domenima prisutna je tendencija smanjivanja regionalnih razlika, a naročito prema nivou fertiliteta, odvijanju procesa starenja stanovništva i kretanja ukupnog stanovništva.

I u pogledu emigracije stanovništva iz zemlje prisutne su značajne regionalne razlike, koje su krajem 20. i početkom 21. veka dodatno intenzivirane. One postoje kako na nižim (naselja i opštine), tako i na višim teritorijalnim nivoima (okruzi i makro celine). Razlike su se najpre odnosile na neujednačen početak masovnog odlaska u inostranstvo, što je posebno karakteristično na nivou manjih teritorijalnih jedinica (opštine i okruzi), zatim na različit intenzitet i neravnomeran udeo emigrantskog u ukupnom stanovništvu. Ujedno, razlike su primetne i prilikom razmatranja drugih važnijih karakteristika emigracije i emigrantskog stanovništva (destinacija, starosna i polna struktura migranata, njihov obrazovni nivo, nacionalni sastav itd.).

Razlozi prisustva regionalnih razlika u pogledu značaja i karakteristika migracionih tokova i stokova su višestruki, a mogu se naći u dostignutom nivou ekonomske razvijenosti područja, obimu nezaposlenosti, strukturama stanovništva (pre svega u starosnoj i obrazovnoj), dominantnom migracionom modelu stanovništva (tradicionalni ili savremeni), geografskom položaju. Krajem 20. veka sve više dobija na značaju i etnička struktura stanovništva, naročito intenziviranjem političke krize koja je rezultirala raspadom bivše SFRJ, a kulminirala ratovima na jugoslovenskim prostorima.

Ukoliko se razmatraju samo dva velika područja zemlje, jasno se uočava da su savremene ekonomske emigracije, čiji se početak vezuje za sredinu 1960-ih godina, u početku bile mnogo prisutnije u ekonomski razvijenijoj Vojvodini nego u Centralnoj Srbiji.⁵ Iz Vojvodine je prema popisu iz 1971. godine, u inostranstvu bilo 70,6 hiljada lica (3,6% njenog ukupnog stanovništva). Istovremeno u Centralnoj Srbiji popisano je 113,4 hiljade lica na radu ili boravku u inostranstvu (2,5% ukupnog stanovništva). Te godine je s posmatranog područja Srbije među licima na radu ili boravku u inostranstvu 35% bilo poreklom iz Vojvodine, a 65% iz Centralne Srbije.

⁵ I u bivšoj SFR Jugoslaviji je masovni odlazak na rad u inostranstvo prvo otpočeo u najrazvijenijim republikama (Sloveniji i Hrvatskoj), a najkasnije iz Kosova i Metohije (Penev, 1984).

Tri decenije kasnije (2002), iz Vojvodine je popisano gotovo isti broj lica na radu/boravku u inostranstvu, ali je istovremeno njihov udeo u ukupnom stanovništvu smanjen za 0,2 procentna poena (sa 3,6% na 3,4%). Međutim, u Centralnoj Srbiji broj i udeo radnika i članova porodice je kontinuirano povećavan, tako da je u vreme popisa iz 2002. godine on dostigao gotovo 345 hiljada lica, što je predstavljalo čak 5,9% ukupnog stranovništva tog područja zemlje. Drastično je promenjena i distribucija tog emigracionog kontingenta. Udeo stanovništva u inostranstvu poreklom iz Vojvodine više je nego prepolovljen (dostigao je 17%), dok je Centralna Srbija povećala učešće na 83%.

Tabela 2.
**Stanovništvo Srbije (ukupno i na radu ili boravku u inostranstvu),
1971, 1981, 1991, 2002. i 2011.**

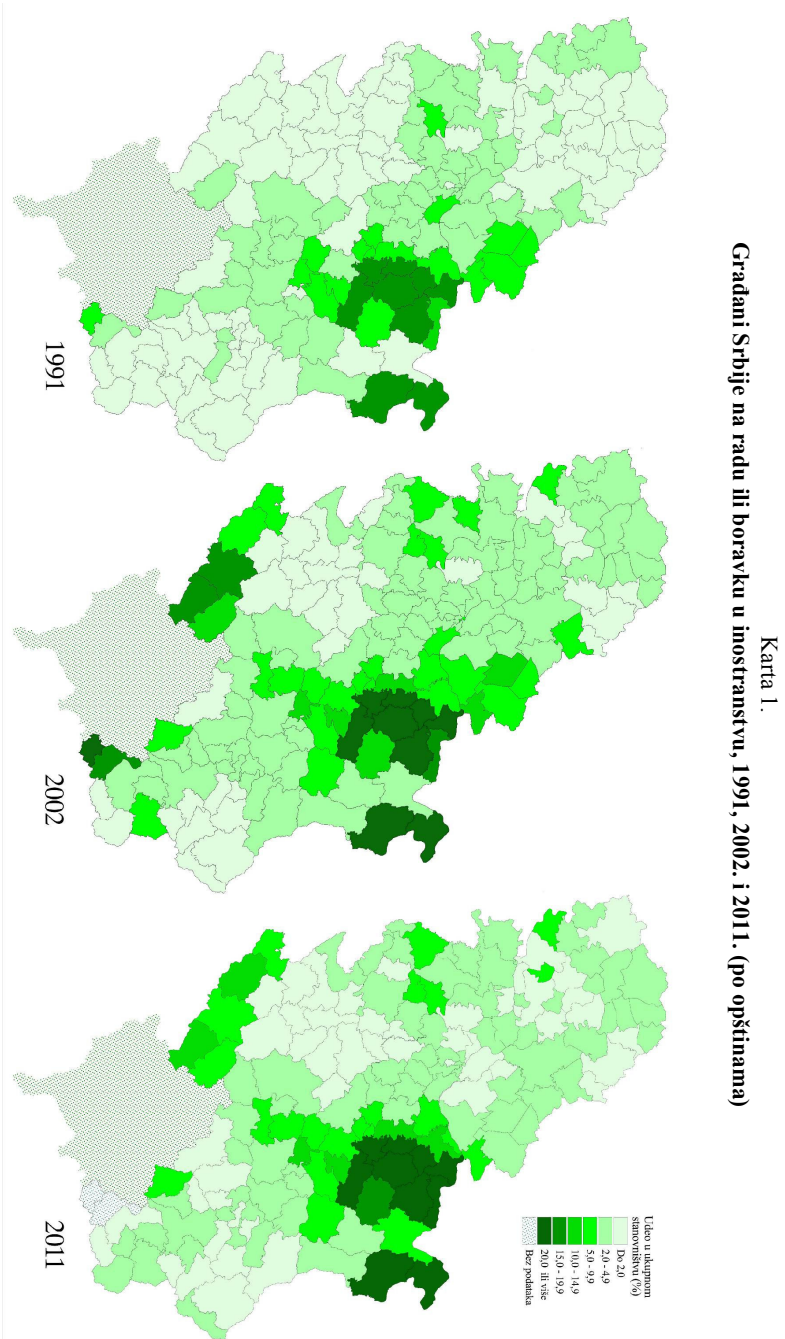
Godina popisa	Srbija			Centralna Srbija			Vojvodina		
	Ukupno	U inostranstvu	udeo (%)	Ukupno	U inostranstvu	udeo (%)	Ukupno	U inostranstvu	udeo (%)
	broj stanovnika			broj stanovnika			broj stanovnika		
1971	7202898	203981	2,8	5250355	133389	2,5	1952560	70592	3,6
1981	7729236	269012	3,5	5694464	203421	3,6	2034782	65591	3,2
1991	7822795	273817	3,5	5808906	226295	3,9	2013889	47522	2,4
2002	7892813	414839	5,3	5793807	344151	5,9	2099006	70688	3,4
2011	7414711	294045	4,0	5451791	248014	4,5	1962920	46031	2,3

Izvor: Publikacione i dokumentacione tabele odgovarajućih popisa stanovništva, a za 2011. godinu prvi rezultati popisa (RZS, 2011).

Napomena: 1) Za sve godine podaci se odnose na ukupan broj lica na radu ili boravku u inostranstvu (bez obzira na dužinu boravka); 2) Podaci za 1971. o licima u inostranstvu uključuju i članove porodica radnika u jugoslovenskim predstavništvima; 3) Podaci za 1991. uključuju i zvanične procene broja lica na radu ili boravku u inostranstvu u opštinama Bujanovac i Preševo; 4) Podaci za 2011. su prvi rezultati (uključuju i IRL, ali bez podataka o licima koja su bojkotovala popis u opštinama Bujanovac, Medveđa i Preševo).

Što se tiče podataka poslednjeg popisa, sprovedenog oktobra 2011. godine, za sada se raspoloživo samo prvim rezultatima, koji ukazuju da je broj lica na radu ili boravku u inostranstvu smanjen na oba velika područja Srbije. Smanjenje je u apsolutnom iznosu veće u Centralnoj Srbiji (121 hiljada prema 25 hiljada), ali je ono relativno izraženije u Vojvodini, i to kako prema vrednosti negativne stope rasta (u Centralnoj Srbiji smanjenje je iznosilo 28%, a u Vojvodini 35%) tako i prema smanjenju udela u ukupnom stanovništvu (tabela 2).

Regionalne razlike su još naglašenije na nižim teritorijalno-administrativnim nivoima (karta 1). Naime, u Srbiji se upravo na opštinskom nivou mogu veoma jasno sagledati sve različitosti demografskog i ekonomskog razvitka, ali i heterogenost etnosocijalne strukture stanovništva. Ujedno, posledice

dogadaja iz 1990-ih godina na migracije stanovništva, a posebno na emigracione tokove koji su se odvijali u međupopisnim periodima 1991-2002. i 2002-2011. mnogo su očiglednije na opštinskom nivou.

Posmatrano po opštinama, udeli lica na radu ili boravku u inostranstvu su veoma neujednačeni, a vremenom razlike su postajale sve izraženije. Vrednosti procentnog učešća stanovništva u inostranstvu u ukupnom stanovništvu opština su se početkom 1990-ih (1991) kretale u intervalu od 0,3% (Nova Varoš) do 22,6% (Žabari), da bi dve decenije kasnije (2011) interval varijacije bio povećan na 31,4 procentna poena. Te godine najmanji udeo stanovništava u inostranstvu iznosio je 0,2% (opština Bela Palanka), a najveći 31,6% (Malo Crniće). Na povećanje heterogenosti opština prema visini udela lica u inostranstvu u njihovom ukupnom stanovništvu ukazuju i vrlo visoke i rastuće vrednosti koeficijenta varijacije. Prema rezultatima popisa iz 1991. godine vrednost koeficijenta varijacije iznosila je 1,04 dok je u 2011. godini ona povećana na 1,19.

Prema rezultatima sva tri poslednja popisa (1991, 2002. i 2011), u gotovo svakoj trećoj opštini (ukupno oko 50) na teritoriji Centralne Srbije i Vojvodine udeo lica na radu ili boravku u inostranstvu u ukupnom stanovništvu opštine bio je nizak (od 1,8% u 1991. do 2,6% u 2002) odnosno najmanje dvostruko niži od proseka za Srbiju. Njihovo učešće u ukupnom popisanom stanovništvu u zemlji iznosilo je od 27% (1991) do 31% (2011), dok je njihov udeo u ukupnom stanovništvu Srbije na radu ili boravku u inostranstvu bio znatno manji i dostizao je oko 10% (od 9% do 12%). Uglavnom se radi o istim opštinama, a prostorno su locirane u Vojvodini (Bačka i Severni Banat), zapadnom delu Centralne Srbije (delovi Kolubarskog, Zlatiborskog i Moravičkog okruga) i na jugoistoku zemlje. S druge strane, značajne izmene ne postoje ni u spisku opština s izrazito natprosečnim udelima stanovništva u inostranstvu (najmanje dvostruko većim od republičkog). Radi se o dvadesetak opština u kojima je živelo manje od 10% (od 6,8% do 8,2%) ukupnog stanovništva Srbije (u zemlji), ali je prema sva tri poslednja popisa njihovo učešće u ukupnom broju lica na radu ili boravku u inostranstvu bilo oko 4 puta veće (kretalo se od 31% do 38%). Te opštine su uglavnom locirane u Braničevskom okrugu, na jugu Srbije (Preševo i Bujanovac), a nakon intenziviranja emigracionih procesa tokom 1990-ih, u tu grupu spadaju i neke sandžačke opštine.

U celini gledano, između 1991. i 2011. godine zabeleženo je umereno smanjenje broja opština s relativno niskim udelima stanovništva u inostranstvu (do 50% republičkog proseka), uz istovremeno povećanje broja opština s relativno visokim udelima lica u inostranstvu (najmanje dvostruko veće učešće od proseka). Međutim, iako u obe grupe nije bilo bitnijih

promena opština koje su ulazile u njihov sastav, one su značajno povećale svoja učešća u ukupnom popisanom broju građana Srbije na radu ili boravku u inostranstvu (prva za trećinu, a druga za približno četvrtinu).

Prostorna distribucija lica na radu u inostranstvu (po opštinama)

Vrlo neujednačeni udeli lica na radu ili boravku u inostranstvu u ukupnom stanovništvu po opštinama kao i trend povećanja razlika uticali su i na vrlo heterogenu prostornu distribuciju tog emigracionog kontingenta. Ako se posmatraju samo opštine s najvećim brojem stanovnika u inostranstvu tada je, prema rezultatima poslednja tri popisa (1991, 2002. i 2011), samo u prvih dvadesetak bila koncentrisana apsolutna većina lica na radu ili boravku u inostranstvu. Naime, ukoliko se tzv. 10 centralnih beogradskih opština (koje se u celini i samo delimično prostiru na teritoriji naselja Beograd) tretiraju kao jedna, tada je 1991. i 2011. godine preko 50% stanovništva u inostranstvu bilo iz 18, a u vreme popisa iz 2002. iz 20 od ukupno 152 opštine. Najviše lica na radu ili boravku u inostranstvu je s područja 10 centralnih beogradskih opština, i to u vreme sva tri poslednja popisa stanovništva. Relativno najveće učešće Beograda registrovano je 1991. godine (15,6% ukupnog stanovništva Srbije na radu ili boravku u inostranstvu), dok je najveći obim tog kontingenta zabeležen 2002. godine (53,1 hiljada). Novi Sad je, takođe, bio stalno u grupi opština odnosno gradova s najvećim brojem lica na radu ili boravku u inostranstvu, ali s udelom koji nikada nije prelazio 2% ukupnog broja stanovnika Srbije u inostranstvu. Toj grupi, s najvećim brojem lica u inostranstvu, su se, od većih gradova, pridružili još samo Niš (2002. i uslovno 2011)⁶, Kruševac (1991. i 2002) i Šabac (2002).

Pored navedenih većih urbanih centara (svi sa preko 100 hiljada stanovnika), grupu opština s najvećim brojem lica na radu ili boravku u inostranstvu uglavnom sačinjavaju populaciono manje opštine (sa ukupnim stanovništvom, u zemlji i inostranstvu, manjim od 50 hiljada stanovnika) ili čak vrlo male opštine (sa ispod 20 hiljada stanovnika). Tako je, na primer, opština Negotin, po brojnosti lica na radu ili boravku u inostranstvu bila, prema rezultatima sva tri poslednja popisa, na drugom mestu u Srbiji, i to odmah iza centralnih beogradskih opština (i to posmatranih kao celina). To je opština čije je ukupno stanovništvo (u zemlji i inostranstvu) 1991. iznosilo samo 60 hiljada stanovnika, a 2011. godine svega 49 hiljada, ali iz koje je

⁶ Popis 2011. bojkotovao je u opštinama Bujanovac, Preševo i delimično u opštini Medveđa, i to od strane stanovnika albanske nacionalne pripadnosti. Procenjuje se da je te godine iz te dve opštine bilo 20-25 hiljada lica na radu ili boravku u inostranstvu. Da nije bilo bojkota, Niš najverovatnije ne bi ušao u grupu opština/gradova s najvećim brojem stanovnika u inostranstvu.

uvek preko 10 hiljada stanovnika bilo na radu ili boravku u inostranstvu (11 hiljada 1991, 14 hiljada 2002. i 12 hiljada 2011). Prema prvim rezultatima popisa iz 2011. godine, ukupno stanovništvo Negotina je, u poređenju sa stanovništvom 10 centralnih beogradskih opština, bilo 27,5 puta manje (49 hiljada prema 1 milion i 358 hiljada), ali je broj stanovnika u inostranstvu bio svega 2,6 puta manji (12,4 hiljade prema 32,5 hiljada). Pored Negotina, izrazito veliki broj stanovnika u inostranstvu ima još ukupno desetak opština iz Braničevskog, Podunavskog, Pomoravskog i Borskog okruga, kao i sandžačka opština Novi Pazar. Sve su to tipično emigracione opštine koje već decenijama imaju natprosečno visoke udele stanovništva u inostranstvu. Ujedno, kvantifikovanjem relativnog numeričkog značaja posmatranog emigracionog kontingenta, iskazanog preko tzv. koeficijenta participacije stanovništva u inostranstvu (KPI)⁷ za te opštine uglavnom se dobijaju vrlo visoke vrednosti tog pokazatelja (i preko 10,0). Izuzetak je opština Novi Pazar koja je, kao i sandžačke opštine Tutin i Sjenica, i opštine Bujanovac i Preševo, tek tokom 1990-ih ušla u grupu opština s vrlo velikim brojem lica na radu ili boravku u inostranstvu. To ukazuje da je "sklonost" ka emigriranju, odnosno vrlo visoke vrednosti emigracionih stopa, osnovni uzrok velikog broja lica s tih područja na radu ili boravku u inostranstvu. Za razliku od njih, Beograd, Novi Sad i Niš imaju niske, ispodprosečne vrednosti KPI, odnosno procentnog udela stanovništva u inostranstvu.

Istovremeno, veoma je veliki broj opština sa zanemarljivo malim udelom stanovništva u inostranstvu u ukupnom broju građana Srbije na radu ili boravku u inostranstvu (ispod 0,2%). Prema prvim rezultatima popisa 2011, takvih je u Srbiji bilo preko 50. Slična situacija je bila zabeležena i u prethodna dva popisa (1991. i 2002).

⁷ U konkretnom slučaju, koeficijent participacije stanovništva u inostranstvu predstavlja odnos udela stanovništva opštine koje se nalazi na radu ili boravku u inostranstvu u ukupnom stanovništvu Srbije u inostranstvu i udela stanovništva iste opštine u zemlji u ukupnom stanovništvu Srbije u zemlji. On pokazuje relativnu koncentraciju stanovništva u inostranstvu po opštinama. Ukoliko je vrednost tog indikatora manja od jedinice (1,00), u konkretnom slučaju je numerički značaj stanovništva te opštine za ukupno stanovništvo Srbije koje se nalazi u inostranstvu manji od numeričkog značaja njenog stanovništva u zemlji. Ujedno, vrednost koeficijenta participacije manja od jedinice ukazuje i da je udeo lica na radu ili boravku u inostranstvu u ukupnom stanovništvu opštine manji od republičkog proseka. U suprotnom, vrednost koeficijenta participacije koja je veća od jedinice ukazuje na relativno veći numerički značaj stanovništva u inostranstvu, kao i da je udeo stanovništva na radu ili boravku u inostranstvu veći od proseka za Srbiju. Teorijski, vrednost koeficijenta participacije se kreće u intervalu od 0 do $+\infty$, ali u datom primeru, imajući u vidu broj i populacionu veličinu opština u Srbiji, njegova maksimalna vrednost teško može preći 15,0.

Tri zone izrazite emigracije

U Srbiji se, prema koncentraciji stanovništva u inostranstvu, i to ne samo relativnoj, kao i prema procentnom učešću lica na radu ili boravku u inostranstvu u ukupnom stanovništvu (u zemlji i inostranstvu), jasno uočava nekoliko zona izrazite emigracije. Od početka velikog emigracionog talasa, s druge polovine 1960-ih, pa u narednih 4-5 decenija, neprestano se izdvaja centralnoistočna Srbija i to, pre svega, kao zona intenzivnog iseljavanja prema zapadnoevropskim zemljama. Ukoliko se posmatraju samo rezultati popisa stanovništva iz 1991, 2002. i 2011. godine, na tom području, koje uglavnom obuhvata teritoriju tri okruga (sve opštine Braničevskog i Borskog okruga i opštine Despotovac i Svilajnac koje pripadaju Pomoravskom okrugu), ogromna većina opština je uvek imala barem dvostruko veće učešće stanovništva u inostranstvu od proseka za Srbiju. Tamo se nalaze i opštine s rekordno visokim udelima lica na radu ili boravku u inostranstvu (Žabari sa 22,6% u 1991. i 29,1% u 2002. godini, kao i Malo Crniće sa 31,6% u 2011), kao i one s vrlo visokim vrednostima KPI (i preko 10 – prema prvim rezultatima popisa iz 2011). Ujedno, lica na radu ili boravku u inostranstvu koja vode poreklo s tog područja učestvovala su s velikim udelom (od jedne petine do jedne četvrtine) u ukupnom broju građana Srbije na radu ili boravku u inostranstvu.

U toj grupi opština je broj stanovnika u inostranstvu kontinuirano povećavan sve do početka 2000-ih, odnosno do međupopisnog razdoblja 2002-2011. U tom periodu registrovano je smanjenje broja lica na radu ili boravku u inostranstvu, ali je ono bilo sporije od smanjenja u ostalim područjima, odnosno mnogo sporije od proseka za Srbiju.

Prema rezultatima popisa iz 2002, u grupu opština s najvećim udelom lica na radu ili boravku u inostranstvu ušle su još 4 opštine (Tutin, Sjenica, Bujanovac i Preševo). Sve su one 1991. godine imale nizak ili umereno visok udeo lica na radu ili boravku u inostranstvu (od 2,1% do 7,3%). Takođe, za sve četiri opštine je karakteristično da je većinsko stanovništvo bošnjačko/muslimanske (Tutin, Sjenica) i albanske etničke pripadnosti (Bujanovac i Preševo) tj. stanovništvo islamske veroispovesti. Posebnu pažnju privlači podatak da je u tim opštinama, a posebno u opštinama Tutin i Sjenica, učešće najbrojnije etničke grupe veće u ukupnom emigrantskom nego u ukupnom stanovništvu opštine. Naime, u tim opštinama su se u uslovima pogoršanih i zategnutih međunacionalnih odnosa kakvi su bili dominantni tokom 1990-ih godina,⁸ kao i odvijanja ratnih dejstava u

⁸ Sve četiri opštine se graniče sa Bosnom i Hercegovinom (Tutin, Sjenica) ili Kosovom i Metohijom (Bujanovac i Preševo), tj. sa područjima gde su se tokom 1990-ih odvijale ratne operacije.

neposrednom susedstvu, na odlazak u inostranstvo u mnogo većoj meri odlučivali pripadnici etničkih manjina. Kod tog stanovništva su, pored ekonomskih razloga za emigraciju, bili vrlo značajni, a ponekad i dominantni razlozi političke prirode, odnosno osećaj pojačane lične i kolektivne nesigurnosti.

Povećane potrebe za emigriranjem iz zemlje postojale su i u ostalim opštinama, ali su one realizovane u znatno manjem stepenu. Naime, zemlje prijema su tokom poslednje decenije 20. veka uvele znatno restriktivnije mere prema imigrantima iz Srbije. Međutim, natprosečno povećanje broja emigranata iz tradicionalno emigrantskih opština ili njihovo sporije smanjivanje može se objasniti već oformljenom mrežom rodbinskih i prijateljskih odnosa s licima iz tih krajeva koja već duži niz godina žive u inostranstvu, što je olakšavalo dobijanje dozvole za rad/boravak u zemlji prijema. Istovremeno, zbog političke situacije u Srbiji i na prostorima bivše Jugoslavije, zemlje prijema su lakše odobravale dozvole za boravak pripadnicima etničkih manjina.

Za opštine s pomenuta tri područja je zajedničko da sve imaju vrlo visoke udele lica na radu ili boravku u inostranstvu. Međutim, po mnogim drugim karakteristikama (intenzitet promena broja stanovnika po međupopisnim periodima, struktura migranata po starosti, polu, obrazovanju, nacionalnoj pripadnosti, državi prijema ...) one, posebno opštine iz različitih područja, međusobno se bitno razlikuju, a još više u odnosu na ogromnu većinu ostalih opština u Srbiji. U cilju boljeg sagledavanja osnovnih karakteristika kontingenta migrantskog stanovništva s područja koja trenutno imaju najveću zastupljenost stanovništva u inostranstvu, pravaca i intenziteta emigracionih tokova iz Srbije, ali i namere da se u što većoj meri odrede uzroci tako masovnog odlaska iz zemlje, formirali smo tri zone izrazite emigracije: prva – centralnoistočna Srbija; druga – opštine Bujanovac i Preševo na jugu Srbije; treća – Sandžak. Područja se uglavnom ili isključivo "sastoje" od opština s visokim ili vrlo visokim udelima stanovništva u inostranstvu. Kako bi sve zone bile prostorno kontinuirane, u pojedine zone (prva i treća) su uključene i opštine koje se ne mogu smatrati izrazito emigracionim (barem ne u pogledu spoljnih migracija), ali koje su po nekim drugim demografskim karakteristikama, a pre svega po geografskom položaju slične njima susednim opštinama s vrlo visokim udelima lica na radu ili boravku u inostranstvu.

*Kretanje broja lica na radu ili boravku
u inostranstvu po zonama, 1991-2011.*

Tokom 1980-ih godina, ili preciznije u međupopisnom periodu 1981-1991, u sve tri zone intenzivne emigracije zabeleženo je natprosečno povećanje broja lica na radu ili boravku u inostranstvu, što je uz sporije povećanje stanovništva u zemlji (zone 2 i 3), odnosno njegovo smanjenje (Zona 1), rezultiralo, u potpunosti ili delimično, povećanjem udela stanovništva u inostranstvu u ukupnom stanovništvu posmatranih područja.

Početak posmatranog razdoblja, tj. u vreme popisa iz 1991. godine, ubedljivo najveće bilo je procentno učešće lica na radu ili boravku u inostranstvu u centralnoistočnoj emigracionoj zoni (Zona 1), koje je dostiglo 13,9% ukupnog stanovništva tog područja (tabela 3). Na razmere i numerički značaj tog emigracionog kontingenta upućuje podatak da je te godine u Srbiji svako četvrto lice (25,3%) u inostranstvu bilo s područja Zone 1, dok je istovremeno njeno stanovništvo učestvovalo sa svega 5,7% u ukupnom stanovništvu Srbije u zemlji (vrednost KPI je dosigla 4,4).⁹

Od 14 opština iz prve zone, u njih 12 je udeo stanovništva u inostranstvu bio najmanje dvostruko veći od republičkog proseka i to, tokom čitavog posmatranog perioda (1991-2011). U najvećem broju opština udeo emigracionog kontingenta je bio vrlo visok (preko 20% ukupnog stanovništva) i stalno rastući. Najveće procentno učešće lica u inostranstvu zabeleženo je u vreme popisa iz 2011. godine, kada je u čak 10 opština barem svaki peti stanovnik bio van zemlje. U tom pogledu naročito se izdvajaju Kučevo, Malo Crniće i Žabari, tri susedne opštine, sve s preko 30% stanovništva u inostranstvu. Radi se o populaciono malim opštinama (sve tri sa manje od 55 hiljada stanovnika ili 0,5% ukupnog stanovništva Srbije), ali sa ukupno 17 hiljada stanovnika u inostranstvu, što je 2011. godine predstavljalo više od 5% ukupnog popisanog broja lica na radu ili boravku u inostranstvu (vrednost KPI je u za sve tri opštine iznosila preko 10,0). Inače, prema rezultatima sva tri popisa, najviše lica na radu ili boravku u inostranstvu je bilo iz opštine Negotin (stalno preko 10 hiljada, a 2002. godine s rekordnih 14,2 hiljade).

U centralnoistočnoj emigracionoj zoni, jedini izuzetak u pogledu visine procentnog udela stanovništva u inostranstvu predstavljaju Bor i Majdanpek. To su opštine koje su u vreme socijalizma, pre svega kao veliki rudarski

⁹ Poređenja radi, 10 centralnih beogradskih opština je učestvovalo sa "svega" 15,6% ukupnog stanovništva u inostranstvu, dok je taj deo Grada Beograda učestvovao sa 16,7% u ukupnom stanovništvu u zemlji.

centri, predstavljale pokretače razvoja ne samo tog emigracionog područja, već i Srbije i SFRJ.

Broj stanovnika se povećavao, pre svega kao rezultat prirodnog priraštaja, ali u pojedinim periodima i pozitivnog migracionog salda (što posebno važi za Bor). Istovremeno odlazak u inostranstvo bio je ispod proseka, i to ne samo u odnosu na ostale opštine iz centralnoistočne emigracione zone, već i Srbije kao celine. Nakon kolapsa privrede, naročito problema u vezi eksploatacije bakra, te dve opštine prestaju da budu atraktivne za migrante, broj stanovnika koji odlaze u inostranstvo ili imaju nameru da odu iz zemlje se povećava. Međutim, uvođenjem oštrijih restriktivnih mera u zemljama prijema, a u odsustvu izgrađenih migrantskih mreža, odlazak iz zemlje bio je otežan, što je rezultiralo malim povećanjem broja lica na radu ili boravku u inostranstvu i njihovim, nadalje, mnogo nižim vrednostima procentnog udela u ukupnom stanovništvu u odnosu na ostale opštine iz Zone 1 (u Boru je on 2011. dostigao svega 2,1%, a u Majdanpeku 5,5%).

Drugu zonu čine samo dve opštine (Bujanovac i Preševo), koje su po najvažnijim karakteristikama stanovništva u inostranstvu međusobno vrlo slične, ali i bitno drugačije u odnosu na opštine iz Zone 1. Iako je u obe opštine udeo lica na radu ili boravku u inostranstvu u njihovom ukupnom stanovništvu još 1981. i 1991. bio приметно viši od proseka za Srbiju, ipak on je u vreme ta dva popisa bio znatno niži nego u opštinama iz centralnoistočne emigracione zone (tabela 3). Međutim, u vreme eskalacije krize vezane za raspad bivše SFRJ počinje veoma intenzivno povećanje broja stanovnika Bujanovca i Preševa koji odlaze iz zemlje. Za devet godina, između popisa iz 1991. i 2002, broj lica u inostranstvu je više nego učetrostručen (sa 5,4 na 23,4 hiljade),¹⁰ dok je njihov udeo u ukupnom stanovništvu emigracione Zone 2 povećan sa 6,1% na 23,1%, što je predstavljalo znatno veće procentno učešće nego u tradicionalnoj emigracionoj Zoni 1 (iznosilo je 18%). Posebno visoko učešće stanovništva u inostranstvu registrovano je u opštini Preševo gde je 2002. godine više nego svaki četvrti stanovnik (27,3%) bio u inostranstvu. Za 2011. se ponovo, zbog bojkota popisa od strane albanske etničke zajednice, ne raspolaze verodostojnim podacima o stanovništvu van zemlje. Ipak, prema našim preliminarnim procenama, udeo ne bi trebalo da bude znatno niži od 25% ukupnog stanovništva.

¹⁰ Ove podatke treba uzeti s rezervom zbog toga što su zbog bojkota popisa iz 1991. godine od strane stanovništva albanske nacionalne pripadnosti za to područje urađene procene Saveznog zavoda za statistiku.

Tabela 3.
**Stanovništvo u zemlji i inostranstvu u tri zone izrazite emigracije,
 1991, 2002. i 2011.**

Zona/opština	1991			2002			2011		
	U zemlji		U inostranstvu	U zemlji		U inostranstvu	U zemlji		U inostranstvu
	broj stanovika	udeo %	broj stanovika	udeo %	broj stanovika	udeo %			
Srbija	7548978	273817	3,5	7477974	414839	5,3	7120666	294045	4,0
<i>Zona 1</i>	430005	69210	13,9	395834	86748	18,0	350714	79705	18,5
Bor	59330	570	1,0	55695	1445	2,5	48155	1030	2,1
Despotovac	27649	6220	18,4	25463	7392	22,5	22995	5778	20,1
Golubac	10614	1899	15,2	9857	2218	18,4	8161	2043	20,0
Kladovo	25835	6046	19,0	23483	7750	24,8	20635	6534	24,0
Kučevo	21168	4481	17,5	18609	6267	25,2	15490	6725	30,3
Majdanpek	26868	510	1,9	23579	1288	5,2	18179	1053	5,5
M. Crniće	15477	4463	22,4	13709	5074	27,0	11422	5282	31,6
Negotin	48906	10653	17,9	43162	14217	24,8	36879	12427	25,2
Petrovac	36926	9488	20,4	34221	11485	25,1	30325	10282	25,3
Požarevac	77234	7444	8,8	74555	8542	10,3	74070	8533	10,3
Svilajnac	26119	7017	21,2	25355	7742	23,4	23391	6722	22,3
V. Gradište	22431	4743	17,5	20489	5854	22,2	17559	5658	24,4
Žabari	14975	4372	22,6	12931	5308	29,1	10969	4872	30,8
Žagubica	16473	1304	7,3	14726	2166	12,8	12484	2766	18,1
<i>Zona 2</i>	82826	5355	6,1	77775	23371	23,1	21608	495	2,2
Bujanovac	46740	2498	5,1	43105	10380	19,4	18542	321	1,7
Preševo	36086	2857	7,3	34670	12991	27,3	3066	174	5,4
<i>Zona 3</i>	230617	5420	2,3	214550	30968	12,6	212624	22073	9,4
Priboj	35394	557	1,5	30241	3417	10,2	27127	2201	7,5
Prijepolje	46031	494	1,1	40962	4709	10,3	36713	4407	10,7
Sjenica	32973	708	2,1	27834	5935	17,6	25248	2472	8,9
N. Pazar	82381	2868	3,4	85700	10560	11,0	92766	8831	8,7
Tutin	33838	793	2,3	29813	6347	17,6	30770	4162	11,9

Izvor i napomene: Kao za tabelu 2.

Opštine iz Zone 3 su se tek tokom 1990-ih godina priključile područjima koja se mogu smatrati kao izrazito emigraciona. I u slučaju Sandžaka, naglo povećanje broja lica na radu ili boravku u inostranstvu se vezuje za krizu i ratove koji su rezultirali raspadom bivše Jugoslavije, za jačanje međuetničkih tenzija i veliku ekonomsku krizu koja je zahvatila celu Srbiju, a posebno neke njene periferne delove. Naime, prema rezultatima popisa iz 1981. i 1991. godine u sandžačkim opštinama udeo lica na radu ili boravku u inostranstvu bio je uglavnom nizak i u svakoj niži od proseka za Srbiju.

Podaci posljednja dva popisa, iz 2002. i 2011. upućuju da je na tom području u pogledu spoljnih migracija došlo do potpunog preokreta. U međupopisnom razdoblju 1991-2002. broj stanovnika u inostranstvu povećan je za gotovo 6 puta (sa 5,4 na 31,0 hiljada), a njihov udeo u ukupnom stanovništvu pet sandžačkih opština sa 2,3% na 12,6%. Tako je za samo 11 godina udeo lica na radu ili boravku u inostranstvu od nivoa naglašene ispodprosečne vrednosti dostigao nivo koji je gotovo za 2 i po puta veći od proseka za Srbiju. U tom periodu je do vrlo intenzivnog odlaska u inostranstvo došlo u svih pet opština, a on je bio najmasovniji u opštinama Tutin i Sjenica, u kojima je udeo tog kontingenta dostigao po 17,6%.

U međupopisnom razdoblju 2002-2011, i u Zoni 3 dolazi do preokreta u kretanju broja lica na radu ili boravku u inostranstvu. Za 9 i po godina stanovništvo u inostranstvu je smanjeno za 29%. To je isto procentno smanjenje kao i na nivou Srbije,¹¹ ali je znatno veće nego smanjenje koje je ostvareno u Zoni 1. To se može objasniti specifičnim karakterom emigracije iz tog područja tokom 1990-ih i ranih 2000-ih godina, odnosno većom zastupljenošću povratnih migracija na osnovu sporazuma o readmisiji, a pretpostavlja se i da je popisni obuhvat lica na radu i inostranstvu s ovog područja manji nego u Zoni 1.

Dužina boravka

Da odlazak iz zemlje nije bio vremenski ravnomerno raspoređen potvrđuju i podaci o dužini boravka u inostranstvu po emigracionim zonama. U tom pogledu najdetaljniji i najpouzdaniji su podaci popisa 2002. godine. Naime, za 1991. se ne raspolaže podacima o dužini boravka za članove porodica lica na radu u inostranstvu, dok su za 2011. za sada dostupni samo prvi rezultati popisa, a odnose se isključivo na ukupan broj lica na radu ili boravku u inostranstvu.

Od ukupnog broja građana Srbije koji su u vreme Popisa 2002. bili na radu ili boravku u inostranstvu, od onih za koje se znala dužina boravka u inostranstvu, više od polovine (197 hiljada ili 55%) su van zemlje boravili duže od 10 godina. Inače, prema popisnim podacima, najveći broj emigranata je u inostranstvu boravio od 5 do 14 godina (43%). To znači da je emigracioni talas bio najjači u periodu od 1987. do 1997, tj. neposredno pred raspad odnosno u jeku jugoslovenske krize.

Posmatrano po emigracionim zonama, primetan je vrlo različit *timing* odlaska iz zemlje. Najranije su odlazili u inostranstvo stanovnici iz

¹¹ Na nivou Srbije, stvarno smanjenje broja lica u inostranstvu je manje zbog toga što je Popis 2011. bio masovno bojkotovani od strane etničkih Albanaca.

emigracione Zone 1. S tog područja dve trećine lica (66%) boravila su u inostranstvu duže od 10 godina. Među njima, svaki peti stanovnik boravio je van zemlje duže od 30 godina. Posmatrano po opštinama, jasno su uočljive razlike u pogledu dužine boravka između Bora i Majdanpeka, koji imaju najmanji udeo stanovništva u inostranstvu, i ostalih, izrazito emigracionih opština. S jedne strane, u opštinama Bor i Majdanpek, 41% lica u inostranstvu boravio je van zemlje kraće od 5 godina. U ostalim opštinama udeo stanovništva koje boravi u inostranstvu kraće od 5 godina bio je više nego dvostruko manji (16%). S druge strane, u izrazito emigracionim opštinama 67% lica u inostranstvu je van zemlje bio duže od 10 godina, dok je u Boru i Majdanpeku taj udeo iznosio 39%.

Tabela 4.
**Stanovništvo u inostranstvu prema dužini boravka-rada u inostranstvu.
 Srbija i zone izrazite emigracije, 2002.**

Zona	Dužina rada-boravka u inostranstvu (u godinama)									
	Ukupno	Do 1 god.	1-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30 i više	Nepoz.
Srbija	414839	20027	69617	74953	78982	28822	26991	22831	39838	52778
Zona 1	86748	2754	10656	13192	18526	8232	7901	6848	10301	8338
Zona 2	23371	651	5100	5117	5170	1554	1051	420	472	3836
Zona 3	30968	1257	8502	8952	5684	841	553	428	612	4139

Izvor: Posebna obrada konačnih rezultata Popisa 2002.

U druge dve izrazito emigracione zone udeo lica koja borave van zemlje duže od 10 godina je znatno manji (44% u Zoni 2 i 30% u Zoni 3). To znači da je 2002. godine u tim zonama najbrojnije bilo stanovništvo koje je otišlo u inostranstvo nakon 1992, a među njima je više nego svako drugo lice otišlo iz zemlje nakon 1996. godine.

Može se s velikom izvesnošću pretpostaviti da je tokom 2000-ih godina, tj. u međupopisnom periodu 2002-2011. primetno povećanje udela lica koja duže borave u inostranstvu, odnosno smanjenja udela onih koji su van zemlje kraće od 5 godina. Takva promena je verovatnija u drugoj i trećoj emigracionoj zoni.

Zemlje prijema

Nemačka i Austrija, od prvog velikog emigracionog talasa iz sredine 1960-ih godina pa sve do kraja 1990-ih, predstavljaju najvažnije zemlje prijema emigrantskog stanovništva Srbije. Vremenom, te dve države su gubile na "atraktivnosti", ali su one i dalje bile zemlje u kojima je radio najveći broj "gastarbajtera" iz Srbije. Prema podacima popisa iz 1981. godine, od

ukupnog stanovništva u inostranstvu, 60% je radilo ili boravilo u Nemačkoj i Austriji. U vreme popisa iz 2002. godine udeo te dve zemlje sveden je na 46%, dok je istovremeno bitno povećan udeo drugih destinacija (tabela 5).

Posmatrano po zonama, manje je izražena heterogenost distribucije lica u inostranstvu po zemljama prijema, a mnogo manje su i razlike u strukturi emigranata po zemljama prema dužini boravka u inostranstvu. U sve tri zone su različite zemlje s najvećim brojem emigranata s tog područja. U vreme popisa iz 2002. godine, iz Zone 1 najviše emigranata je bilo na radu ili boravku u Austriji (43%), iz Zone 2 u Švajcarskoj (60%), a iz Zone 3 u Nemačkoj (53%). Ako se po zemljama prijema sagledava samo distribucija emigranata koji su u inostranstvu 10 ili manje godina, tada se ona bitno ne razlikuje od distribucije ukupnog broja lica na radu ili boravku u inostranstvu poreklom iz posmatrane zone (tabela 5). To ukazuje da i novi migranti uglavnom odlaze tamo gde već postoje formirane migrantske mreže koje čine njihovi rođaci, prijatelji, komšije odnosno pripadnici sličnih društvenih grupa.

Posmatrano po zemljama prijema vrlo je ilustrativan primer Italije. To je zemlja u kojoj je, prema srpskom popisu, u periodu 1991-2002. registrovano najveće procentno povećanje broja emigranata iz Srbije (sa 5,4 hiljade na 20,4 hiljade), čime se ta zemlja po broju lica u inostranstvu svrstala odmah iza Nemačke, Austrije, Švajcarske i Francuske.

Italija kao zemlja prijema faktički postoji samo u centralnoistočnoj zoni (tabela 5). U toj zemlji je u vreme popisa iz 2002. godine bilo ukupno 8,2 hiljade lica poreklom iz Zone 1 i svega 251 lice iz Zone 2 i Zone 3. Ujedno, u Italiji su emigranti poreklom iz Zone 1 činili čak 40% svih građana Srbije koji su prema popisu bili na radu ili boravku u toj zemlji, ali se istovremeno u Zoni 1 od ukupnog broja lica u inostranstvu tek svako deseto nalazilo u Italiji. Međutim, ni u Zoni 1 nije ravnomerna distribucija tog kontingenta po opštinama. Najviše ih je iz Požarevca (1956) i V. Gradišta (1743), opština iz kojih je 2002. godine poticalo 45% svih srpskih emigranata u Italiji iz Zone 1 ili gotovo svaki osmi iz Srbije. Inače, u Zoni 1 je samo 6 opština (Kučevo, V. Gradište, M. Crniće, Požarevac, Žabari i Petrovac) s relativno značajnim brojem (600 ili više) lica na radu ili boravku u Italiji. Sve pripadaju Braničevskom okrugu, predstavljaju kontinuiranu teritorijalnu celinu i iz njih potiče više od četiri petine svih srpskih građana na radu ili boravku u Italiji iz Zone 1, odnosno trećina iz Srbije. Ostale opštine iz centralnoistočne emigracione zone, posebno one iz Borskog i Pomoravskog okruga, imaju znatno manji broj stanovnika koji rade ili borave u Italiji.

Tabela 5.
Lica na radu ili boravku u inostranstvu po dužini boravka i državi rada-boravka. Srbija i emigracione zone, 2002.

Dužina boravka		Ukupno	Austrija	Italija	Nemačka	Francuska	Švajcarska	Sve ostale zemlje i nepoznato
Srbija								
Svega	Broj lica	414839	87844	20428	102799	27040	65751	110977
	%	100,0	21,2	4,9	24,8	6,5	15,8	26,8
10 god. i kraće	Broj lica	201034	34527	15971	44701	8721	29257	67857
	%	100,0	17,2	7,9	22,2	4,3	14,6	33,8
11 god. i duže	Broj lica	161027	43650	3082	45009	15248	28061	25977
	%	100,0	27,1	1,9	28,0	9,5	17,4	16,1
Nepoznato	Broj lica	52778	9667	1375	13089	3071	8433	17143
	%	100,0	18,3	2,6	24,8	5,8	16,0	32,5
Zona 1								
Svega	Broj lica	86748	37074	8201	11024	9538	12656	8255
	%	100,0	42,7	9,5	12,7	11,0	14,6	9,5
10 god. i kraće	Broj lica	26602	9714	5333	2862	2113	4237	2343
	%	100,0	36,5	20,0	10,8	7,9	15,9	8,8
11 god. i duže	Broj lica	60125	27359	2868	8155	7421	8419	5903
	%	100,0	45,5	4,8	13,6	12,3	14,0	9,8
Nepoznato	Broj lica	21	1	0	7	4	-	9
	%	100,0	4,8	0,0	33,3	19,0	0,0	42,9
Zona 2								
Svega	Broj lica	23371	1114	64	4907	290	13907	3089
	%	100,0	4,8	0,3	21,0	1,2	59,5	13,2
10 god. i kraće	Broj lica	13744	766	51	3004	202	7576	2145
	%	100,0	5,6	0,4	21,9	1,5	55,1	15,6
11 god. i duže	Broj lica	5791	206	2	1113	53	4059	358
	%	100,0	3,6	0,0	19,2	0,9	70,1	6,2
Nepoznato	Broj lica	3836	142	11	790	35	2272	586
	%	100,0	3,7	0,3	20,6	0,9	59,2	15,3
Zona 3								
Svega	Broj lica	30968	1547	187	16498	833	1993	9910
	%	100,0	5,0	0,6	53,3	2,7	6,4	32,0
10 god. i kraće	Broj lica	22624	1005	150	12257	483	1023	7706
	%	100,0	4,4	0,7	54,2	2,1	4,5	34,1
11 god. i duže	Broj lica	4205	303	26	2185	237	666	788
	%	100,0	7,2	0,6	52,0	5,6	15,8	18,7
Nepoznato	Broj lica	4139	239	11	2056	113	304	1416
	%	100,0	5,8	0,3	49,7	2,7	7,3	34,2

Izvor: Posebna obrada konačnih rezultata Popisa 2002.

Etnička pripadnost

Etnička struktura lica u inostranstvu je, kao i na nivou cele Srbije, i u zonama izrazite emigracije dominantno determinisana etničkom strukturom ukupnog stanovništva. Zatim, struktura emigranata po nacionalnosti bitno zavisi i od tzv. sklonosti ka migriranju pripadnika etničkih zajednica, što je sa svoje strane determinisano brojnim, već spomenutim činiocima.

Podaci Popisa iz 2002. ukazuju da, posmatrano po zonama, postoji velika razlika u etničkom sastavu stanovništva u inostranstvu, i to ne samo po udelima pojedinih nacionalnosti u ukupnom emigrantskom kontingentu, već i po brojnosti (tabela 6). U Zoni 1, najbrojniji među licima u inostranstvu su Srbi (80%), u Zoni 2 najbrojniji su Albanci (90%), a u Zoni 3 najviše je Bošnjaka/Muslimana (91%). U sve tri zone, stanovnici tih nacionalnosti predstavljaju izrazitu apsolutnu većinu ukupnog odnosno kod stanovništva u zemlji. Ipak, u sve tri zone vrlo je primetno da je udeo pripadnika većinske nacionalnosti manji kod stanovništva u zemlji, nego kod stanovništva u inostranstvu. Ta razlika je najmanja u Zoni 1, gde Srbi predstavljaju izrazitu apsolutnu većinu kako kod stanovništva u inostranstvu (80%), tako i kod stanovništva u zemlji (86%). U ostale dve zone, udeo Srba u ukupnom broju lica van zemlje poreklom s tih područja je znatno manji od udela iste nacionalnosti u ukupnom stanovništvu tog područja koje se u vreme popisa nalazilo u zemlji.

Takav odnos zastupljenosti stanovništva srpske nacionalnosti u ukupnom stanovništvu u inostranstvu i ukupnom stanovništvu u zemlji rezultirao je u sve tri emigracione zone vrednostima KPI koje su niže od prosečnih u tim zonama. Odstupanje je najmanje u Zoni 1, gde je vrednost KPI za Srbe bila samo 0,2 poena manja od prosečne za tu zonu (3,7 prema 4,0), ali je bila gotovo 5 puta veća od republičkog proseka za Srbe (0,8). Vrednost KPI za etničke Srbe bila je u druge dve zone dvostruko niža od njihove prosečne vrednosti na nivou Srbije (0,4 prema 0,8) i nekoliko puta niža od proseka za odgovarajuću zonu (iznosile su 5,4 odnosno 2,6) odnosno od vrednosti KPI lokalne većinske etničke zajednice. Za Albance je, u Zoni 2, vrednost KPI dostigla 6,9 i bila je gotovo 20 puta veća nego za Srbe s istog područja. Vrednost istog pokazatelja je za Bošnjake/Muslimane iz Zone 3 bila znatno niža (3,6), ali takođe višestruko veća nego za "lokalne" Srbe. To ukazuje da su pripadnici lokalne većinske etničke zajednice u zonama 2 i 3, koje ujedno spadaju u grupu najbrojnijih nacionalnosti u Srbiji, bili znatno više uključeni u spoljne migracije od "lokalnih" Srba. Stoga bi čak moglo da se zaključi da se ta dva područja, za razliku od Zone 1, ne mogu bezrezervno okarakterisati kao zone izrazito velike emigracije, već da se prvenstveno radi o nacionalnostima koje su, pre svega u međupopisnom periodu 1991-2002,

Tabela 6.
Stanovništvo u zemlji i inostranstvu prema nacionalnoj pripadnosti, po zonama, 2002.

	Ukupno	Srbi	Albanci	Bošnjaci/ Muslim.	Vlasi	Romi	Ostali	Nepoz.
Srbija								
Stanovništvo u inostranstvu	414839	264434	21627	29063	8102	14865	44166	32582
Struktura lica u inostranstvu (%)	100,0	63,7	5,2	7,0	2,0	3,6	10,6	7,9
Udeo lica u inostranstvu (%)	5,3	4,1	26,2	26,3	16,9	12,2	5,0	30,4
KPI	1,0	0,8	6,4	3,4	3,7	2,5	0,9	7,9
Zona 1								
Stanovništvo u inostranstvu	86748	69560	13	29	6565	922	4743	4916
Struktura lica u inostranstvu (%)	100,0	80,2	0,0	0,0	7,6	1,1	5,5	5,7
Udeo lica u inostranstvu (%)	18,0	17,0	6,3	9,5	17,5	15,7	26,2	48,4
KPI	4,0	3,7	1,2	1,9	3,8	3,4	6,4	16,9
Zona 2								
Stanovništvo u inostranstvu	23371	358	21006	9	-	938	244	816
Struktura lica u inostranstvu (%)	100,0	1,5	89,9	0,0	-	4,0	1,0	3,5
Udeo lica u inostranstvu (%)	23,2	2,0	27,9	16,1	-	18,4	33,9	46,8
KPI	5,4	0,4	7,0	3,5	-	4,1	9,2	15,9
Zona 3								
Stanovništvo u inostranstvu	30968	1613	32	28052	1	234	508	528
Struktura lica u inostranstvu (%)	100,0	5,2	0,1	90,6	0,0	0,8	1,6	1,7
Udeo lica u inostranstvu (%)	12,6	2,2	15,9	16,7	50,0	51,3	19,8	37,4
KPI	2,6	0,4	3,4	3,6	18,0	19,0	4,4	10,8

Izvor: Posebna obrada konačnih rezultata Popisa 2002.

izuzetno mnogo učestvovala u spoljnim migracijama, a ujedno u tim zonama predstavljaju značajnu apsolutnu većinu ukupnog stanovništva.¹² S tim u

¹² Važnost etničke komponente, i s tim u vezi ostalih "nedemografskih" činilaca, potvrđuju i popisni rezultati iz 1991. godine po kojima je u zonama 2 i 3 stanovništvo srpske nacionalne pripadnosti imalo, s migracionog aspekta, relativno nepovoljniju starosnu strukturu od Albanaca i Muslimana (npr. manji udeo starih 20-39 godina, ili manju prosečnu starost), ali i povoljniji starosni sastav od ukupnog stanovništva srpske nacionalnosti. U tom smislu najilustrativniji je primer Priboja, opštine iz Zone 3 gde je, uprkos minimalnim razlikama u starosnoj strukturi Srba i Muslimana (udeo starih 20-39 je 1991. godine iznosio 33,4% odnosno 34,7%, a prosečna starost 32,9 odnosno 31,5 godina), kod prvih u 2002. godini udeo stanovništva u inostranstvu kod Srba bio preko 9 puta manji nego kod Muslimana (2,9% prema 27,2%).

vezi, treba spomenuti da su i u Zoni 1 stanovnici vlaške nacionalne pripadnosti, koji su na tom području drugi po brojnosti, bili skloniji odlasku iz zemlje od većinskih Srba.¹³ Ipak, ta etnička diferenciranost nije drastična kao u zonama 2 i 3.

Bez namere da se u ovom radu precizno utvrde osnovni razlozi vrlo naglašenih razlika u udelima lica na radu ili boravku u inostranstvu po nacionalnoj pripadnosti, ovom prilikom čini se potrebnim da se ponovo ukaže na značaj političkog aspekta tog pitanja. I to, ne samo prilikom donošenja individualnih odluka da se ode iz Srbije, već i prilikom odlučivanja imigracionih vlasti zemalja prijema koje su mnogo lakše davale dozvole boravka pripadnicima etničkih manjina, posebno Albancima i Bošnjacima/Muslimanima, nego etničkim Srbima. Na takav zaključak posebno upućuje višestruko povećanje broja lica na radu ili boravku u inostranstvu među pripadnicima albanske odnosno bošnjačko/muslimanske nacionalne zajednice do koga je došlo u međupopisnom periodu 1991-2002, tj. u vreme kulminacije jugoslovenske krize. Tako je, na primer, u opštinama Tutin i Sjenica (Zona 3), u kojima Bošnjaci zajedno sa Muslimanima predstavljaju apsolutnu većinu (preko tri četvrtine ukupnog stanovništva opštine), udeo lica na radu/boravku u inostranstvu u 1991. godini bio nizak, i to kako za Srbe (po 0,3%), tako i za većinske Muslimane (2,3% odnosno 2,6%). Prema rezultatima Popisa 2002, udeo Srba u inostranstvu je uvećan, ali je i dalje nizak (1,2% i 0,9%). Istovremeno, broj Bošnjaka/Muslimana u inostranstvu je enormno povećan (za preko 8 puta), kao i njihov udeo u ukupnom stanovništvu (na 17,9% u opštini Tutin i na 21,2% u opštini Sjenica). Slična situacija je i u opštinama Bujanovac i Preševo.

Zaključak

Rezultati nekoliko poslednjih popisa stanovništva Srbije ukazuju da se u protekle 3-4 decenije na određenim područjima zemlje snažno razvijaju migracione veze s najvažnijim evropskim imigracionim zemljama. Intenziviranje iseljavanja stanovništva iz jugozapadnih delova Centralne Srbije koje je registrovano tokom 1990-ih, značajno je uticalo na promenu etničke strukture stanovništva na radu ili boravku u inostranstvu, a manifestovalo se prvenstveno kroz smanjenje udela Srba i značajno povećanje udela Bošnjaka/Muslimana i Albanaca. To potvrđuje da su broj i struktura građana Srbije u inostranstvu, iako donekle uslovljeni

¹³ Iako je između popisa iz 1991. i 2002. u Zoni 1 više nego učetrostručen broj Vlaha (sa 7 na 31 hiljadu), i to isključivo zbog promene u izjašnjavanju, mnogi pripadnici vlaške etničke zajednice su se i u vreme Popisa iz 2002. godine nacionalno opredelili kao Srbi ili su izjavili da ne žele da daju odgovor ili da su nacionalno neopredeljeni.

demografskim karakteristikama stanovništva u zemlji, bili bitno uslovljeni opštim socioekonomskim i političkim prilikama u zemalja destinacije, zatim merama njihovih imigracionih politika, ali i efikasnošću delovanja uspostavljenih migracionih veza kako u Srbiji, tako i u zemljama prijema.

Podaci o regionalnom poreklu i sociodemografskim strukturama stanovništva Srbije u inostranstvu svakako predstavljaju veoma važne pokazatelje prilikom definisanja smernica razvoja zemlje, a naročito prilikom planiranja razvojnih potencijala lokalnih zajednica. S tim u vezi neophodno je dalje prikupljanje i analiziranje podataka o građanima Srbije na radu ili boravku u inostranstvu, jer to:

- omogućava bolje razumevanje postojećih emigracionih trendova, njihovog obima, vidova, tipologije, uzroka, kao i pouzdanije prognoziranje budućih migracionih tokova;
- predstavlja neophodnu polaznu osnovu za dublje povezivanje migracija i razvoja zemlje, i to kroz donošenje uspešnijih mera i programa saradnje s dijasporom, maksimiziranje efekata deviznih doznaka, lakšu implementaciju programa reintegracije povratnika, kao i mnoge druge;
- služi za definisanje bazičnih pokazatelja neophodnih za sveobuhvatnu analizu potreba za ljudskim kapitalom, kako na lokalnom, tako i na nivou cele zemlje.

Takvo praćenje migracionih procesa vodi ka potpunijem sagledavanju brojnih socijalnih, ekonomskih, kao i političkih implikacija dosadašnjih emigracionih trendova iz Srbije, što je dobar preduslov za uspešnije formulisanje političkog odgovora promenama u domenu savremenih migracionih tokova i obrazaca koji tokom procesa globalizacije postaju sve dinamičniji, izraženiji i složeniji, bilo da se radi o imigracionim, emigracionim ili tranzitnim kretanjima stanovništva.

Literatura

- BOLČIĆ, S. (2002). "Iseljavanje radne snage i odliv mozgova iz Srbije tokom 90-tih", u: S. Bolčić, A. Milić (ured.) *Srbija na kraju milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta), 159-166.
- BRETTELL, C. B., J. F. HOLLIFIELD (eds.) (2007). *Migration Theory: Talking Across Disciplines*, 2nd Edition (New York - London: Routledge).
- CASTELES, S., M. J. MILLER (2008). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, 4th Edition (Basingstoke - New York: Palgrave-Macmillan and Guilford).

- COUNCIL OF EUROPE (2006). *Recent Demographic Developments in Europe 2005* (Strasbourg: Council of Europe publishing).
- DE HAAS, H. (2005). "International Migration, Remittances and Development: Myths and Facts", *Third World Quarterly*, 26 (8), 1269-1284.
- ELRICK, T. (2009). *Transnational Networks of Eastern European Labour Migrants. Dissertation zur Erlangung des Akademischen Grades* (Berlin: Freie Universität Berlin - Institut für Geographische Wissenschaften).
- FAIST, T. (2000). "Transnationalization of International Migration: Implications for the Study of Citizenship and Culture". *Ethnic and Racial Studies*, 23 (2), 189-222.
- GREČIĆ, V. (2010). *Srpska naučna dijaspora* (Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu).
- KING, R. (2002). "Towards a New Map of European Migration", *International Journal of Population Geography*, 8 (2): 89-106.
- KOVAČEVIĆ, M. (1995). "Popisi stanovništva Jugoslavije", u: S. Radovanović (ured.) *Stanovništvo i domaćinstva SR Jugoslavije prema popisu 1991* (Beograd: Savezni zavod za statistiku - Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka), 11-32.
- KUZNETSOV, J. (2006). *Diaspora Networks and the International Migration of Skills. How Countries Can Draw on Their Talent Abroad* (Washington, D.C.: The World Bank).
- LOWELL, B.L. (2007). "Trends in International Migration Flows and Stocks, 1975-2005", *OECD – Social, Employment and Migration working papers, No. 58*. <http://www.oecd.org/els>, preuzeto 08.11.2009.
- MASSEY, D.S., J. ARANGO, G. HUGO, A. KOUAOUCCI, A. PELLEGRINO, J.E. TAYLOR (1998). *Worlds in Motion. Understanding International Migration at the End of the Millennium* (Oxford: Clarendon Press).
- MILOSAVLJEVIĆ, M., G. PENEV (2008). *Social Integration of Immigrants: Analysis of the Migration Phenomenon in Serbia* (Belgrade: Faculty of Political Science, University of Belgrade).
- MILOSKI-TRPINAC, O. (2002). "Prvi rezultati kontrole obuhvata Popisa 2002. u Srbiji", *Statistička revija*, LI (1-4), 71-81.
- MEYER, J.-B. (2001). "Network Approach versus Brain Drain: Lessons from the Diaspora", *International Migration*, 39(5), 91-110.
- PENEV, G. (1984). "Ekonomske strukture stanovništva", *Stanovništvo SR Srbije prema popisu od 31. marta 1981*. (Beograd: Republički zavod za statistiku SR Srbije - Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka).

- PORTES, A. (1996). "Globalization from Below: The Rise of Transnational Communities", in: W. P. Smith, R. P. Korczenwicz *Latin America in the World Economy* (Westport, CN: Greenwood Press).
- PORTES, A. (1997). "Immigration Theory For a New Century: Some Problems and Opportunities", *International Migration Review*, 31(4), 799-825.
- PREDOJEVIĆ-DESPIĆ, J. (2009). "Migrantske mreže: nezaobilazna perspektiva u proučavanju savremenih međunarodnih migracija", *Sociološki pregled*, 43 (2), 209-229.
- PREDOJEVIĆ-DESPIĆ, J. (2010). "Mogućnosti za povezivanje i saradnju – stavovi novije srpske dijasporu u Kanadi i SAD-u", *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 131, 443-454.
- RZS (2011). "Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011. Prvi rezultati", *Bilten*, 540 (Beograd: Republički zavod za statistiku)
- SALT, J. (2005). *Current Trends in International Migration in Europe* (Strasbourg: Council of Europe).
- SKELDON, R (2008). "International Migration as a Tool in Development Policy: A Passing Phase?" *Population and Development Review*, 34(1), 1-18.
- STANKOVIĆ, V. (2006). "Opšte i metodološke napomene o popisu", u: G. Penev, (ured.) *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema Popisu 2002. godine* (Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije – Institut društvenih nauka Centar za demografska istraživanja – Društvo demografa Srbije), 7-29.
- SZS (1995). *Popis '91. Stanovništvo. Knjiga 15. Osnovni skupovi stanovništva u zemlji i inostranstvu* (Beograd: Savezni zavod za statistiku).
- TEITELBAUM, M. S. (2008). "Demographic Analyses of International Migration", in: C. B. Brettell, J. F. Hollifield (eds.) *Migration Theory: Talking Across Disciplines*. 2nd Edition (New York -London: Routledge).
- VERTOVEC, S. (2007). "Migrant Transnationalism and Modes of Transformation", in: A. Portes, J. De Wind (eds.) *Rethinking Migration: New Theoretical and Empirical Perspectives* (New York - Oxford: Berghahn Books).
- ZOLDBERG, A. R. (2000). "Matters of State: Theorizing Immigration Policy", in: P. Kasinitz, C. Hirschman, J. De Wind (eds.) *The Handbook of International Migration: The American Experience* (New York: Russell Sage Foundation), 71-93.

Goran Penev, Jelena Predojević-Despić

Spatial Aspects of Emigration out of Serbia. Three "Hot" Emigration Zones

S u m m a r y

The paper analyzed the dynamics of the emigration of the population of Serbia in the period of 1971 to 2011, primarily based on the results of the five latest population censuses. Special attention was paid to the spatial aspect of emigration, at the level of the lowest administrative units (municipalities). It was shown that the shares of persons working or living abroad were very uneven by municipality, and that the differences became increasingly pronounced over time. Very uneven shares of persons working or living abroad in the total population of Serbia by municipality, as well as the trend of increasing differences, also influenced the very heterogeneous spatial distribution of that emigration contingent.

Based on the concentration of population abroad, as well as the percentage of persons abroad in the total population (in the country and abroad), the paper defines three "hot" zones of substantial emigration. *Zone 1* (in the central-eastern Serbia) is traditionally a high emigration area, which, for all three observed points in time (1991, 2002 and 2011), had at least twice as high a share of population abroad as the average for Serbia. *Zone 2* (in the south of Serbia) consists of the municipalities of Bujanovac and Preševo, where the majority of the population consists of ethnic Albanians. The shares of population abroad was already in 1981 and 1991 noticeably higher than the average for Serbia, but also significantly lower than in Zone 1. Between 1991 and 2002, the number of emigrants from that zone was more than tripled, and their share in the total population of emigration Zone 2 increased from 6.1% to 23.1% in 2011. *Zone 3* (five municipalities from the Serbian part of the region of Sandžak) did not join the group of notably emigration areas until the 1990s. Between 1991 and 2002, the number of persons abroad increased by up to six times, and their share in the total population of those five Sandžak municipalities increased from 2.3% to 12.6%.

In this paper, all three zones were analyzed, as well as the structures of emigrants based on the length of their stay abroad, the country of destination and ethnic composition. For all three zones, it is notable that the countries of destination do not differ significantly in terms of length of stay abroad, based on which the authors conclude that new emigrants primarily go to places that already have formed migrant networks.

In all three zones, the share of ethnic Serbs in the total population of the country is greater than their share in the total number of emigrants. Additionally, census data indicated that members of the local major ethnic group in Zones 2 and 3 participated significantly more often in international migration than "local" ethnic Serbs. In connection to this, the authors stress the importance of the political aspect of this issue, especially in the period of crises and wars during the 1990s.

Key words: *international migration, country of origin, spatial analysis, Serbia*